कलेचे तत्त्वज्ञान

डॉ. नी.र.वऱ्हाडपाण्डे

(डॉ. नी. र. वऱ्हाडपांडे यांचे साहित्य विषयक लिखाण वाचताना आम्हाला पूर्व सुरींची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. तात्यासाहेब केळकर द. के. केळकर, डॉ. रा. शं. वाळिंबे, रा श्री. जोशी, श्री. के. क्षीरसागर, डॉ. के. ना. वाटवे, डॉ. मा. गो. देशमुख, गं. त्र्य. देशपांडे यासारख्या अभ्यासू साक्षेपी दिग्गजांच्या पठडीतल्या विचार पुष्ट लेखनाची आठवण जागवणारे चार दोनच लेखक आम्हाला या घडीला दिसत आहेत. कला व नीति, करूण रसापासून निर्माण होणारा आनंद, कलेचे स्वरूप या सारख्या अनेक मेयाविंनी आजवर बरेच काही लिहिले आहे. तरी पण वऱ्हाडपांडे यांनी आपल्या अभिव्यक्तीतले नावीन्य ओसरू दिले नाही. साहित्याप्रमाणेच इतरहि लेखनप्रांतात त्यांच्या लेखणीने सव्यसचित्व सिद्ध केले हे वसंतच्या वाचकांना नव्याने सांगण्याची आवश्यकता नाही.)

कला म्हणजे काय? कला व जीवन यांचा संबंध काय? इत्यादी प्रश्नांवर मराठी साहित्यात अनेक वादळे माजली आहेत. या वादळांतून प्रवास करण्याचा प्रसंग ज्यांच्यावर ओढवला ते एक प्रकारच्या वैचारिक गोंधळात सापडले असल्यास नवल नाही. वरील प्रश्नांवर वाद करणारे साहित्यिक बहुधा स्वत: कलावंत असतात, कलावंत नसल्यास कलेचा आस्वाद घेणारे टीकाकार व सामाजिक प्रश्नांबद्दल आस्था असणारे विवेचक असतात. सामाजिक प्रश्नांविषयी कळकळ बाळगणारे विचारवंत अर्थातच सामाजिक चळवळीचे एक साधन म्हणून कलेकडे पाहतात; तर कलेविषयी विचार करणारे कलावंत कलेचे विवेचन कलात्मक वा काव्यात्मक असले पाहिजे अशा समजुतीने कलेचे विश्लेषण न करता कलेवर केवळ एक काव्य रचतात. या दोन्ही मार्गांनी कलेविषयीच्या सत्याचे ज्ञान होणार नाही. त्यासाठी कलेचा टीकाकार तिचे मर्म समजणारा रसिक तर पाहिजेच, पण त्या बरोबर तिची निर्विकार मनाने चिरफाड करु शकणारा शास्त्रीय विश्लेषक हवा. अशा शास्त्रीय दृष्टीने कलेकडे पाहिले असता आपल्याला तिचे स्वरुप कसे दिसेल?

स्वरुप व हेतू यांचा अतूट संबंध

कलेचे स्वरुप व तिचा हेतू यांचा संबंध अगदी अतूट आहे. कलेने नीतीचे पोषण करावे की नाही; कलेने जीवन समृद्ध करण्यास मदत करावी की नाही, इत्यादी प्रश्नांचे उत्तर शोधण्याच्या आधीच कला म्हणजे काय हे पाहिले पाहिजे. अमुक अमुक गुणधर्म जिच्या ठायी आहेत ती कला असे म्हटल्यावर या गुणधर्माचा व निती जीवन इत्यादिकांचा संबंध सहज स्पष्ट होईल. चाकूचा उपयोग पेन्सिल सोलण्यासाठी करावा का भाजी चिरण्यासाठी? लाकडे फोडण्यासाठी का लोकांचे गळे कापण्यासाठी? या प्रश्नांचे उत्तर देताना जसे आपण चाकूचे गुणधर्म ध्यानात घेऊन चटकन् उत्तरतो की, चाकूची धार व मूठ पेन्सिल सोलण्याच्या कामी अत्युत्तम. भाजी चिरण्यासाठी त्याचा उपयोग केल्यास होऊ शकेल, पण लाकडे फोडणे हे काम या टीचभर शस्त्राचे नव्हे. 'तेथे पाहिजे जातीचे' एकवीस वेळा नि:क्षत्रिय पृथ्वी करणाऱ्या परशुरामाचा परशुच ते करु जाणे. लोकांचे गळे कापावयाचे असतील तर चाकूने काम भागणारच नाही असे नाही; शस्त्रबंदीच्या दिवसांत दुसरे हत्यारही मिळणे मुष्किल. तेव्हा चाकूच्या उपयोगात असल्या पराक्रमांचीही गणना करता येईल; पण एकंदरीत असल्या कामी चाकूपेक्षा, कट्यार वा तरवारच जास्त उपयोगी.

कलेचे गुणधर्म

कलेचेही असेच आहे. चाकूचे गुणधर्म काही एका विशिष्ट कार्याला सर्वोत्तम असतात पण ते कार्य सोडून इतर कामासाठी त्यांचा उपयोग होणार नाही. त्याचप्रमाणे कलेचे स्वरुप व आन्तरिक गुणधर्म काही एका विशिष्ट कार्यासाठी स्वाभाविकपणे उपयोगात येऊ शकतात; हे प्रधान कार्य सोडून दुसऱ्या काही गौण कार्यासाठी तिचा उपयोग होणारच नाही

असे नाही.

कलेचे हे गुणधर्म कोणते? हे पाहताना सध्या कला या व्यापक अभिधेचा विचार न करता तिच्या साहित्यिक स्वरूपाचाच केवळ विचार करू. साहित्यात अवतीर्ण होणारी कला, शब्द आणि अर्थ यांच्या साहाय्याने आनंद देते. या आनंदाची रंजन, विनोद, औत्सुक्य, संतोष इत्यादी अनेक स्वरुपे असतात; पण स्थूलमानाने शब्दार्थापासून आनंद देणारी ती साहित्यिक कला असे तिचे प्राथमिक वर्णन करण्यास हरकत नाही.

ध्वनिनाद

हा आनंद का व कसा होतो? यासंबंधी ध्वनिनाद व रीतिवाद हे दोन वाद आपल्याकडे प्राचीन कालापासून प्रचलित आहेत. ध्वनिनाद म्हणतो की शब्दामध्ये असणाऱ्या ध्वनी या शक्तीमुळे आनंद होतो. अमुक शब्दाचा अमुक अर्थ असावा या गतानुगतिक संकेतामुळे जो अर्थ शब्दाला येतो तो साधा वाच्यार्थ झाला. या अर्थाव्यतिरिक्त शब्दाला तो ज्या प्रसंगी, ज्या मन:स्थितीत, ज्या रीतीने उच्चारला गेला, त्यामुळे ऐकणाऱ्याच्या मनात अर्थाचे व भावनांचे जे तांडव सुरू होते, त्याला व्यंग्यार्थ असे म्हणता येईल. सूर्य अस्ताला गेला हे वाक्य ऐकून प्रियकराच्या मीलनासाठी आतुर झालेल्या अभिसारिकेंच्या मनात 'आता कामीजनांचा सुहृद असा काल आला, प्रेमिकांचा वियोग घडविणारा दिवस विलयाला गेला, माझा सखा आता माझ्या जवळ येईल, मग मी त्याच्याकडे लक्ष न देता रुसून बसेन, का रुसलीस ? म्हणून तो माझ्या विनवण्या करील, मग मी फणकाऱ्याने त्याला म्हणेन 'इत्यादी विचार येतील. तेच 'सूर्यास्ताच्या आत जयद्रथाला मारीन, नाही तर अग्नीत उडी टाकून प्राण देईन,' अशी प्रतिज्ञा केलेल्या अर्जुनाच्या मनात वरील वाक्य ऐकून प्रतिज्ञावैफल्य निराशा इत्यादी भावनांचे कल्लोळ उठले असतील. मुलाचा सूड आपल्याला घेता आला नाही, आता आपले वैरी मोठ्या विजयोन्मादाने आणि उपहासाने आपल्याकडे पाहतील, अग्नीमध्ये जळत असणाऱ्या आपल्या शरीराकडे पाहून समाधानाचे नि:श्वास सोडतील. या अग्निज्वालेपेक्षाही दाहक विचारांचे काहूर त्याच्या मनात सुरू झाले असेल. सूर्य अस्ताला गेला या तीन शब्दांच्या वाक्याने त्यांच्या वास्तविक अर्थाशी मुळीच संबंध नसणारे अनेक अर्थ मनात उद्भवतात व त्या अर्थामुळे अनेकविध भावना चेतविल्या जातात. हे सर्व शब्दाच्या ज्या शक्तीमुळे होते त्या शक्तीला व्यंजना असे म्हणतात. व्यंजनेने व्यक्तविलेला अर्थ जेव्हा वाच्यार्थापेक्षा सरस असतो तेव्हा त्याला ध्वनी म्हणतात. शब्दार्थामुळे जो आनंद होतो तो ध्वन्यर्थामुळे मनात उठणाऱ्या अनेकविध भावनांच्या नर्तनाचा आनंद असतो असे मानणारा जो वाद त्याला ध्वनिवाद म्हणतात.

ध्वनी म्हणजेच काव्य नव्हे

या मताप्रमाणे काव्यातील आनंद ध्वनीमुळे होतो असे क्षणभर गृहीत धरले तरी ध्वनी हे काव्याचे लक्षण खास होऊ शकत नाही. 'सूर्य अस्ताला गेला' या वाक्यातून अनेक ध्वन्यर्थ निघतात, पण या वाक्याला कुणीही काव्य म्हणणार नाही. शब्दाप्रमाणे वस्तूंना देखील ज्याच्यासाठी माझ्या रक्तातील अणुरेणू खर्ची पडावे त्या ध्येयाचे हे प्रतीक आहे. माझ्यासारख्या अनेक व्यक्तींच्या जीवनाची आहुती देऊन याचे तेज वाढवावे, याच्या उदात्ततेपुढे कुणाच्याच जीवनाची व कोणत्याच मूल्याची मातब्बरी नाही इत्यादी विचार, विकार भावना मानवी मनात उत्पन्न होतात. निशाणाचे हे निरनिराळे ध्वन्यर्थच होत. पण म्हणून निशाणाला कुणीही काव्य म्हणणार नाही. अर्थात काव्यामुळे होणाऱ्या आनंदाची उपपत्ती लावण्यासाठी ध्वनीचा आधार घेत असला, तरी ध्वनी

म्हणजेच काव्य अशी काव्याची व्याख्या करता येणार नाही.

कल्पनेचे काव्य

शिवाय काव्यवाचनापासून होणारा आनंद नेहमी ध्वनीमुळेच होतो असे नाही. उदाहरणार्थ, सावरकरांच्या 'कमला' काव्यातील पुढील ओळी पाहा.

फुले? अहा फुलें ना तीं, उद्यानी विहरावया
रात्रींत चोरूनी येतां अप्सरा, धरिलें जयां
नोंद त्या दिव्य पाप्यांची ठेवूं जाइवरी असे
चुंबनांचेचि त्यांच्या घे देवीद्वारप हे ठसे.

या ओळी वाचून जो आनंद होतो तो त्यांतील ध्वन्यर्थामुळे होत नसून फुले ही अप्सरांच्या चुंबनांचे ठसे आहेत या कल्पनेतील चमत्कृतीमुळे होतो. फुले म्हटल्यावर त्यांचे सौंदर्य, कोमलता, निरागसता आपल्या मनात उभी राहते. देवाला वाहिली गेल्यामुळे त्यांच्या ठायी आलेले पावित्र्य प्रतीत होऊन आपण गहिवरतो. मग अप्सरांच्या कामसू अधरोष्ठांचे मानसिक दर्शन कवीने करून देताच 'पहिले चुंबन' आठवून आपण थरारतो. त्या अधरोष्ठांच्या सौंदर्यामुळे आपल्याला विश्वामित्राला देखील भुरळ पाडणाऱ्या त्यांच्या सामर्थ्याची स्मृती होते असे काही म्हणता येणार नाही. यांपैकी एकही 'ध्वन्यर्थ' वरील ओळी वाचून आपल्याला मनात येत नाही. तर सामान्यांच्या दृष्टीला न दिसणारे 'अलौकिक' असे सादृश्य कवीने हेरले व आपल्याला त्याची जाणीव करून दिली त्यामुळे एक प्रकारचा चमत्कार वाटतो. अर्थात येथील काव्य ध्वनीचे नसून कल्पनेचे आहे.

कल्पनाजन्य आनंद

काव्याचा आनंद नेहमी ध्वनीमुळेच निर्माण होत नसून कल्पनेमुळे देखील होऊ शकतो हे यावरून सिद्ध होते. जेव्हा जेव्हा ध्वनीमुळे आनंद होतो असे आपल्यास वाटते तेव्हा देखील हा ध्वनी केवळ यदृच्छया निर्माण झाला नसून, कवीच्या कल्पनाशक्तीमुळे निर्मिलेला असतो. उदा. वरील वाक्यच घ्या. हे वाक्य संदर्भरहित व अहेतुक रीतीने उच्चारले गेले असता जे वर सांगितलेले ध्वनी

कवीने कल्पनेने एखादा प्रसंग निर्मून, त्यात योग्य ठिकाणी बुद्धिपुरस्र योजले तर त्यापासून सूचित होणारे अर्थ ध्वन्यर्थ असले तरी कल्पनेतून निर्माण झालेले असतात व म्हणून त्यापासून होणारा आनंद काव्याचा आनंद आहे असे म्हणता येईल. दुसरे उदाहरण शाकुंतलातल्या चौथ्या अंकातले घेता येईल. शकुंतला सासरी जायला निघते तेव्हा इतके दिवस ज्यांच्या सहवासात घालविले त्या कोमल लता व निरागस हरिणी यांना मुकावे लागणार, आश्रमाच्या प्रशस्त व पवित्र वातावरणातून राजवाड्याच्या अपरिचित व परक्या वातावरणात जावे लागणार, कण्वाचे प्रेमळ पितृसुलभ वात्सल्य जन्माचे पारखे होणार, इत्यादी विचारांचे कल्लोळ तिच्या मनात उठून ती गहिवरून आली. आपल्या प्रिय सख्या प्रियंवदा व अनसूया या तरी निदान आपल्याबरोबर राजवाड्यापर्यंत पाठराखण करायला येतील अशी तिला आशा होती. पण त्या देखील आश्रमाच्या सीमेवरूनच परतणार हे पाहून तिचा शोक अधिकच उसळला व केविलवाण्या स्वरात तिने विचारले, 'बाबा! प्रियंवदा आणि अनसूया इथूनच परतणार का?'

हे वाक्य किती साधे आहे! पण त्या वाक्यात शकुंतलेची त्या वेळेची सर्व मन:स्थिती चित्रीत करण्याचे सामर्थ्य आहे. माहेरच्या व सखींच्या वियोगाची सारी आर्तता, जुन्या प्रेमाचे दुवे तुटत असल्याबद्दलचा सारा आवेग त्या एका वाक्यात साठविलेला आहे. हेच वाक्य जर संदर्भरहित असते तर वरील सर्व भावना ध्वनित करण्याचे सामर्थ्य त्यात आले नसते. शकुंतला ही प्रियंवदा व अनसूया यांची मैत्रीण नसती व कुणीतरी चौकशी करावयाला पाठविल्यामुळे तिने हा प्रश्न विचारला असता तर तो भावनाशून्य व रसहीन वाटला असता. एक व्याकरणशुद्ध वाक्य या पलीकडे त्याला किंमत उरली नसती. सारांश, वरील वाक्याचे अर्थभावसूचक सामर्थ्य कवींच्या योजक कल्पनाशक्तीतून उगम पावले असल्यामुळे त्यात असलेला ध्वनी काव्य या पदवीस पात्र होतो. तेव्हा ध्वनी हे काव्याचे लक्षण होऊ शकत नाही. एक विशिष्ट प्रकारची कल्पना असेल तरच तिला काव्य म्हणता येईल. या कल्पनेपासून आनंद झाला म्हणजे झाले, मग तीत ध्वनी असो वा नसो. उपमा, उत्प्रेक्षादिकांपासून जो आनंद होतो तो ध्वनिजन्य नसून केवळ कल्पनाजन्य असतो हे वर पाहिलेच आहे.

कल्पनेचा व्यापक अर्थ

कल्पना या शब्दाचा अर्थ मात्र येथे फार व्यापक घेतला पाहिजे. कल्पना म्हणजे केवळ उपमाउत्प्रेक्षा असा अर्थ नसून बुद्धीने योजलेली रचना असा घेतला पाहिजे. कल्पना केवळ काव्यातच असते असे नाही. घर बांधताना त्याच्या बांधणीची योजना आखावी लागते ही देखील एक कल्पनाच आहे. चित्र काढताना चित्रकाराने केलेला रेषांचा निवेश ही देखील एक कल्पनाच आहे. नृत्य करताना होणारे नर्तकीच्या पावलांचे भावसूचक विन्यास हे देखील कल्पनेचेच विलसित आहे. अशा कल्पनेच्या साहाय्याने जे आनंद देते ते काव्य अशी काव्याची व्याख्या करता येईल. मात्र ही कल्पना चित्रकलेप्रमाणे रेषादिकांनी वा नृत्याप्रमाणे हालचालींनी व्यक्तविली नसून, शब्दांनी व्यक्तविली असते.

या व्याख्येतील शब्दांचा निर्बंध

झुगारून दिला की ती केवळ काव्याची व्याख्या न राहता कलेची व्याख्या होते. कला म्हणजे आनंद निर्मिणारी कल्पना. मग ती शब्दाने व्यक्तविली असो वा नसो.

या व्याख्येत आणखी थोडीशी सुधारणा करणे आवश्यक आहे. कल्पनेमुळे होणारा आनंद म्हणजे कलात्मक आनंद असे म्हटले तर मूर्ख विद्यार्थ्याने लिहिलेली उत्तरे वाचताना त्याच्या निर्बुद्ध चुका पाहून जे आपल्याला हसू येते व करमणूक होते ती देखील त्या विद्यार्थ्याच्या कलात्मक कल्पनाशक्तीमुळे झाली असे म्हणावे लागेल. खालील मासले पाहा

तानाजी पडलेला पाहून शिवाजी दुःखसागराच्या शिखरावर जाऊन पोचला. त्याच्या मनात तानाजीविषयी अनेक मनोरथांची जंगले वाढली होती ती सर्व कापली गेली.

कृदंत म्हणजे केला आहे अंत ज्याने असा. उदाहरणार्थ, शिवाजी हा अफझलखानाचा कृदंत होता.

'महात्मा गांधी हे फार मोठे उपासक आहेत. नुकताच त्यांनी एकवीस दिवसांचा उपास शेवटास नेला.'

इच्छित परिणाम घडवून आणण्याची शक्ती

वरील वाक्ये वाचून मजा वाटते. पण म्हणून ती लिहिणाऱ्या विद्यार्थ्याला मोठा विनोदी लेखक मानता येईल काय? नाही. कारण त्या वाक्यापासून होणारा परिणाम रुद्ध लेखकाला अभिप्रेत नव्हता. लेखकाला अभिप्रेत असलेल्या परिणामाच्या अगदी विरुद्ध परिणाम वरील वाक्ये वाचून होतात व म्हणून ती हास्योत्पादक नसून हास्यास्पद आहेत. किड्याच्या चालीने काकतालीय न्यायाने अक्षर उमटले तरी आपण त्याला लेखक समजत नाही, किंवा यदृच्छेने नेम बरोबर लागला म्हणून आपण कुणाला तिरंदाज म्हणत नाही. इच्छित परिणाम घडवून आणण्याची शक्ती असल्याशिवाय केवळ अमुक एक परिणाम घडून आला तरी तो कलेचा परिणाम म्हणता येणार नाही.

काव्यवाचनापासून कधी कधी आपल्या मनात ज्या अनेक भावना व विचार उभे राहतात ते सर्व कवीला अभिप्रेत असतातच असे नाही, पण त्यांचा सारभूत अंश त्याला विसंगत नसून उलट त्याला पोषकच असतात. शाकुंतलाचा चवथा अंक पाहून वृद्धांच्या मनात कन्येचा वियोग उभा राहील, तिला आपण अंगाखांद्यावर कसे खेळवले, तिला शिक्षण कसे दिले इत्यादी आठवणी जागृत होतील, तर कन्यकांच्या मनात आईबापांचा वियोग व प्रियकराच्या मीलनाची आतुरता, एखादा प्रियकर असल्यास त्याची प्रत्यक्ष आठवण वगैरे व्यापार उद्भवतील. हे सर्वच तो अंक लिहिताना कालिदासाला व्यक्त करायचे होते असे मुळीच म्हणता येणार नाही. पण यापैकी कोणताही विचार व भावना त्या उत्पन्न करावयाच्या करुणरसाशी मुळीच विसंगत नसून त्याला उलट उठाव आणतात. हा अंक पाहताना जर कवीच्या मूर्खपणाला प्रेक्षकांना हसावेसे वाटले तर तो कालिदासाच्या कलात्मक कल्पनेचा परिणाम म्हणता येणार नाही. मग कवींची टिंगल करण्यात प्रेक्षकांना कितीही आनंद का होईना.

कला म्हणजे भावना चेतवू शकणारी कल्पनासृष्टी

कला म्हणजे जिच्यापासून आनंद होतो अशी कल्पना, अशी व्याख्या केल्यावर एक गोष्ट आणखी लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, कलेमुळे मनात नुसता आनंद निर्माण होतो असे म्हणून भागणार नाही. केवळ आनंद अशी भावनाच नाही. आनंद नेहमी कोणत्याही विशिष्ट भावनेतूनच आविर्भूत होत असतो. शृंगारभावनेचा आनंद, इच्छापूर्तीचा आनंद, वीररस संचारल्यामुळे होणारा आनंद, दुसऱ्याचे वाईट झालेले पाहून होणारा आनंद हे सर्व आनंदच आहेत. पण त्यात आनंदाव्यतिरिक्त शृंगार, वीर, मत्सर इत्यादी भावना आहेत. कलेमुळे याच भावना चेतविल्या जातात व आनंद जो होतो तो निर्गुण, निराकार व 'अलौकिक' नसून, याच भावनांच्या अनुभूतीचा आनंद असतो.

कला ही भावना चेतवू शकणारी कल्पनासृष्टी आहे. केवळ भावना चेतविल्यामुळे आनंद का व्हावा? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी आनंदाच्या स्वरूपाचे थोडे विवरण करणे जरूर

आहे.

आनंद हा मनाच्या अनिरुद्ध व्यापारामुळे निष्पन्न होतो. मनाचे इच्छिणे, विचार करणे व भावना अनुभवणे हे तीन व्यापार आहेत. माणूस पाणी पिण्याची, अन्न खाण्याची, प्रेम करण्याची, युद्ध करण्याची, इच्छा नसलेली गोष्ट घडवून आणण्यास प्रवृत्त करतो. विचारांचा व्यापार हा एका विधानाची दुसऱ्या विधानाशी सुसंगती लावण्याचा प्रयत्न करतो. गोविंदराव सभ्य गृहस्थ आहेत अशी त्यांची ख्याती आहे. मग त्यांनी काल बायकोला मारले म्हणतात हे कसे? ही बातमी खोटी असली पाहिजे. पण त्यांच्याहीपेक्षा सच्छील असलेल्या दादासाहेबांनी ती सांगितली. दादासाहेब खोटे कसे बोलतील? कदाचित दादासाहेबांना कुणी लबाडाने खोटे सांगून चकविले असेल. तसे दादासाहेब सज्जन असले तरी अति भोळे! हे विचारव्यापाराचे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. यात निरनिराळ्या विधानात आपातत: दिसणारा विरोध घालवून त्यात संगती लावण्याचा प्रयत्न आहे. विचार म्हणजे सुसंगत विधाने करणे. भावना हा तिसरा मनोव्यापार बाह्य पदार्थांनी मनावर केलेले त्याचप्रमाणे मनाच्याच व्यापाराचे परिणाम अनुभवायला लावतो. राग, द्वेष, इत्यादी भावना एखाद्या व्यक्तीबद्दल वा प्रसंगाबद्दल आपल्याला काही तरी अनुभव आणून देतात.

मनाचे हे तिन्ही व्यापार म्हणजे इच्छा, विचार व भावना अनिर्बंध रीतीने सुरू असले म्हणजे आनंद होतो. कलेतील कल्पनांमुळे बऱ्याच अंशी विचार व भावना हे मनोव्यापार अनिर्बंध रीतीने सुरू होतात, म्हणून कलेपासून आनंद होतो.

सुप्त विचारांची तृप्ती

प्रत्यक्षात ज्या इच्छांची पूर्ती होत नाही त्यांची पूर्ती कलेच्या कल्पनाविश्वात करण्याचा मनुष्य प्रयत्न करतो. वास्तविक जगात मृत्यू आहे म्हणून अमर जीवनाचा स्वर्ग पौराणिक ललितवाङ्मयाने निर्माण केला. वास्तविक जगात कामवासनेवर अनेक बंधने आहेत. कुरूप स्त्रिया आहेत व म्हातारपणाची कृष्णछाया यौवनाच्या औद्धत्याला नेहमीच भेडसावीत असते म्हणून पौराणिक कल्पनेने अनिर्बंध प्रेमाची, जिथे सर्वच स्त्रिया अप्सरा आहेत अशी व जिथे यौवनाशिवाय दुसरी अवस्थाच संभवत नाही अशी सृष्टी निर्माण केली. अगदी आधुनिक ललितवाङ्मय घेतले तरी त्यात प्रत्यक्षात विफल होणाऱ्या इच्छा कल्पनाविश्वात पूर्ण करण्याची प्रवृत्ती भरपूर सापडते. महाविद्यालयात शिकणारी बुद्धिमान सुंदर व गुणी मुलगी वास्तवजीवनात एखाद्या लठ्ठ पगाराच्या वराला टाकून गरीब प्रियकराबरोबर पळून जाताना सहसा दिसत नाही. पण ललितवाङ्मय ते दृश्य रंगवून आपल्या सुप्त मनोराज्यांची तृप्ती करून देते.

इच्छेप्रमाणे विचाराच्या अनीरुद्ध व्यापाराला देखील कला कारणीभूत होते. वाङ्मयातील कल्पानसृष्टी सुसंगत असते. चारित्र्यशाली म्हणून वर्णिलेला नायक गळेकापूपणा करताना दिसत नाही. रामासारखा धीरोदात्त नायक सीतात्यागामुळे माझी कामवासना अतृप्त राहते म्हणून मी एखादी नाटकशाळा ठेवतो असे म्हणत नाही. शकुंतलेसारखी भाबडी मुलगी नवऱ्याने धुडकावून लावल्यामुळे त्याच्याशी घटस्फोट घ्यायला प्रवृत्त होत नाही. विचारांच्या सुसंगत व्यापाराला कलाकृती याप्रमाणे पोषक असते.

भावनांच्या बाबतीत देखील करुणरसाचा परिपोष होत असताना त्याचा भंग करणारा विनोद मध्येच आणला जात नाही. चारुदत्ताला वधस्तंभावर नेत असताना शकार जो विनोद करतो तो त्याच्या नीचपणाशी सुसंगत असल्यामुळे उलट त्या करुण प्रसंगाची करुणता जास्तच उत्कट करतो. हास्यरस पिकविणारा कवी रसिकाला त्या क्षणापुरता ती हास्यरसविरोधी भावनांना विसरायला लावतो. सारांश इच्छा विचार व भावना या मनाच्या आंतरिक व्यापारांना अनिरुद्धपणे प्रवाहित करून कला आनंद देते.

स्वाभाविक व्यापार प्रभावित झाले म्हणजे आनंद होतो

'एखादी अद्भुत कादंबरी वाचीत असताना उत्कंठा, विस्मय, भीती इत्यादी मनोभावना उचंबळून येतात. उत्कंठा इत्यादी मनोभावना काही सुखमय नाहीत. शिवाय एखादे

रहस्य जाणून घेण्याच्या उत्कट इच्छेला अडथळा आला म्हणजे उत्कंठा उत्पन्न होते. जी कधी पाहिली नाही अशी अभूतपूर्व गोष्ट पाहिली म्हणजे विस्मय वाटतो. विस्मयकारक गोष्ट पाहून मनाला एक प्रकारचा धक्का बसतो. मनाचे व्यापार काही काळ रुद्ध झाल्यासारखे वाटतात. असे असून देखील मनाच्या स्वाभाविक व्यापारांना कला अनिरुद्धपणे प्रवाहित करते असे कसे म्हणता येईल?' असा येथे प्रश्न उपस्थित होईल.

उत्कंठा, विस्मय इत्यादी भावनांचा जास्त सखोल विचार केल्यास या प्रश्नाचे उत्तर सहज सापडेल. कादंबरी वाचताना उत्कंठा व तीमुळे थोडी अशांतता वाटते खरी. पण या उत्कंठेची पूर्ती लवकरच होणार अशी आपली बालंबाल खात्री असते. उत्कंठामय कथानकाचा एक धागा उकलत जातो व जितकी उत्कंठा अधिक तितकाच तिच्या पूर्तीमुळे होणारा आनंदही अधिक होत जातो. 'उष:काल' कादंबरी वाचताना नुकताच पाऊस पडून गेला आहे अशा वेळी अज्ञात रस्त्याने भरधाव चाललेला एक स्वार, मध्येच त्याचा पाठलाग करणारे सैनिक, ते बलभीमाचे देऊळ, त्याच्या गाभाऱ्यातून ऐकू येणारे रहस्यमय शब्द, बलभीमाची मूर्ती हालून तिच्या खाली प्रकटलेले अद्‌भुत भुयार, इत्यादी वर्णन वाचून हे काय गौडबंगाल आहे ते समजून घेण्याची वाचकाची उत्कंठा तीव्र होत जाते. ती पूर्ण करण्यासाठी कादंबरी पुढे वाचणे हा हमखास उपाय त्याला माहीत असल्याने तो तिच्यामुळे दु:खित होत नाही. कादंबरी वाचता वाचता वरील एक एक गूढ उकलत जाते व तो आनंदित होतो. उत्कंठा उत्पन्न करणे व ती असह्य होण्याच्या आधी पूर्ण करणे हे दोन मनोव्यापार कादंबरीकाराच्या कल्पनाशक्तीमुळे अनिरुद्धपणे प्रवाहित होतात व म्हणूनच या कादंबरीच्या वाचनापासून आनंद होतो. थोडा वेळ उत्कंठा अपूर्ण राहून मनाला ताण बसल्यासारखा वाटला तरी तिच्या पूर्तीच्या खात्रीमुळे तो ताण सह्य व रोचक वाटतो. आपण पडणार नाही अशी खात्री असली म्हणजे मोठ्या उंचावरून घेतलेला झोका देखील मजेदार वाटतो. आपण मरणार नाही अशी कुणी आपली खातरजमा करून दिली तर आपण सिंहाच्या गुहेत जाऊन त्याच्याशी झुंजण्याचा अनुभव घेण्यात देखील आनंद मानू; कारण मनाच्या एकसुरीपणाचा अनुत्कटतेचा भंग करणारी रोमांचकारिता, अनुभवाची उत्कटता ही सुखद असते.

या विवेचनावरून एक आणखी मुद्दा स्पष्ट होतो तो हा की,

भीती-उत्कंठा, विस्मय इत्यादी भावना या स्वयमेव दुःखमय नाहीत. करुणरसामुळे आनंद का होतो या प्रश्नाचाही उलगडा यावरून होईल. करुणा व भीती हे देखील इतर व्यापाराप्रमाणेच मनाचे स्वाभाविक व्यापार आहेत; आणि स्वभाविक व्यापार प्रवाहित झाले म्हणजे आनंद होतो; मग करुणा व भीती यांना तरी दुःखमय का समजावे?

क्रीडेचा दृष्टांत

वास्तव जीवनात करुणा व भीती ही दुःखमय असतात याचे कारण अगदी वेगळे आहे. जीवनाला व्यत्यय आणणाऱ्या, मृत्यू, वियोग इत्यादी कारणांनी करुणा व भीती उत्पन्न होतात. ही कारणे सत्य आहेत अशी आपली प्रत्यक्ष जीवनात खात्री असते व त्यामुळे आपल्या आत्मरक्षण व आत्मसंवर्धन या सहजवृत्ती डिवचल्या जातात, रुद्ध केल्या जातात.

आपली शक्ती खर्च होते व आपण थकतो. पण क्रीडा आपल्याला त्रासदायक वाटत नाही. उलट तेवढीच शक्ती लाकडे फोडण्यात वा जुळाऱ्याचे काम करण्यात घालवावी लागली तर आपल्याला आनंद होत नाही. याचे कारण काय? क्रीडेत कौशल्य लागते हे एक कारण आहेच. पण एवढेच कारण घेऊन चालणार नाही. एखाद्या दिवशी मजेखातर जुळाऱ्याचे अकुशल व एकसुरी काम केले तरी मजा वाटेल. पण तेच रोजचे झाले तर त्याचा त्रास वाटेल. कारण मजेखातर जुळारीपणा करणे ही एक क्रीडा आहे व रोज करणे ही मजुरी आहे. क्रीडा आनंद देते. कारण शरीरात अतिरिक्त असलेली शक्ती खर्च करणे एवढाच तिचा उद्देश असतो. क्रीडेव्यतिरिक्त तिला काही हेतू नसतो. अतिरिक्त शक्तीचा अहेतुक व्यय करण्यात आनंद होतो.

हाच न्याय कलेलाही लागू आहे. करुणानुभव घेण्याची स्वभाविक शक्ती मानवी मनात आहे. वास्तव-जीवनात हा अनुभव घेण्याचे प्रसंग येतात, त्यात करुणानुभव घेणे हाच हेतू नसतो. या करुणानुभवाबरोबर आत्मकल्याणाच्या वृत्ती बाधित झालेल्या असतात व त्यांना थोडा विरंगुळा वाटावा म्हणून करुणेची सुखद शीतलता ओसंडत असते. पण कलेने